

КАРТИНИ СВІТУ ЯК БАЗОВІ ПОНЯТТЯ КОГНІТИВНО-ДИСКУРСИВНОЇ ПАРАДИГМИ ЛІНГВІСТИКИ

Н.В. Таценко,

Сумський державний університет, м. Суми

Когнітивне моделювання значення номінативних одиниць мови посідає пріоритетне місце серед напрямків сучасної лінгвістики, оскільки відкриває доступ до дослідження закономірностей людського мислення і дозволяє встановити специфіку концептуальної та мовної картин світу лінгвокультури. Це і є **метою** нашої роботи. Планується також вирішення таких **завдань**, як надання визначень концептуальної картини світу (ККС) та мовної картини світу (МКС) як результатів категоризуючої діяльності людини, встановлення їх взаємозв'язку; з'ясування процесів категоризації та концептуалізації як універсальних актів пізнання; дослідження архетипів як первинних концептів, необхідних для утворення ККС та МКС.

Сучасні автори визначають ККС як відображення у свідомості інтеріоризованого людиною світу [1, с. 259], універсальний орієнтир діяльності людини, глобальний образ світу, який є основою її світогляду, тобто відбиває існуючі властивості світу в її розумінні [2, с. 21–27]. Інше визначення ККС надає В. А. Піщальнікова, яка цілком слушно вважає її системою інформації про дійсний чи можливий світ, яка постійно знаходиться у стані розвитку та оперативної мобільності за рахунок безперервного пізнання індивідом об'єктивної реальності [3, с. 47]. Наголосимо, що під час пізнання об'єктивної реальності обробка та зіставлення даних, що надходять різними каналами і тому належать різним модальностям, відбувається на концептуальному рівні свідомості.

Не зайвим було б сказати, що у формуванні ККС особливу роль відіграють культурологічний і лінгвосеміологічний аспекти. Картина світу, що розуміється таким чином, має дуже багато спільного з філософсько-антропологічними концепціями. При цьому ККС характеризується привнесенням як суб'єктивних, так і загальнолюдських понять, які під час їх акцентування потребують вираження особливими мовними засобами. Слід також зауважити, що ККС лише частково вербалізується, тобто отримує своє відображення у МКС – мовних одиницях різних рівнів. Певна ж частина ККС не може бути вираженою засобами мови й залишається поза її межами на рівні чуттєвого досвіду.

МКС прийнято відмежовувати від ККС, оскільки вона є основою мовного втілення, словесною концептуалізацією сукупності знань про світ. Дійсність “проектуюється” концептуалізатором у семантику природної мови, створюючи мовну картину світу, яку деякі дослідники називають “спроєктованим світом” (projected world) [4].

Під МКС дослідники розуміють сукупність зафіксованих у одиницях мови уявлень народу про дійсність на певному етапі його розвитку [5, с. 89], тобто відображення предметів, явищ, фактів, ситуацій дійсності, ціннісних орієнтирів, життєвих стратегій і сценаріїв поведінки в мовних знаках, категоріях, явищах мовлення, що є семіотичним результатом концептуальної репрезентації дійсності в етносвідомості [6, с. 365]. На нашу думку, МКС – це образ світу, який створюється лінгвістичними засобами, а саме: номінативними, граматичними, функціональними, образними, дискурсивними.

Учені, що займаються розробленням поняття “мовна картина світу”, говорять про індивідуальність сприйняття інформації. Деякі з них доходять висновку, що вираз “мовна картина світу” певною мірою є

умовним: образ світу, що відтворюється за даними однієї лише мовної семантики, скоріше носить карикатурний та схематичний характер [7, с. 67]. Ю.Д. Апресян називає мовну картину світу наївною у тому розумінні, що наукові визначення та мовні тлумачення не завжди збігаються за об'ємом і навіть за змістом [8].

МКС нерідко порівнюють із дзеркалом, у якому відбивається реальний світ. Однак розроблення проблеми поступово наводить учених на думку про те, що МКС швидше нагадує не дзеркало, а автопортрет, що створює художник, дивлячись у дзеркало [9, с. 77]. Розуміння МКС не як дзеркального відображення світу, а як його замальовки фокусує увагу на антропофакторі, оскільки саме людина, що розмовляє, ментально відтворює та вербально інтерпретує об'єктивно існуючу реальність. Реальність відображається шляхом відтворення тих її складових, які видаються для адресанта найважливішими, релевантними, такими, що найбільш повно характеризують світ.

Тим самим МКС має глибоко укорінений антропоцентричний характер, є своєрідною призмою, крізь яку людина бачить світ і яка визначає її ставлення до цього світу [10, с. 61]. Зауважимо, що основним завданням теорії МКС є вирішення питання, в чому і як упорядковані відомості про мову, як працюють її окремі одиниці та категорії.

Кожна природна мова по-своєму членує світ, тобто має свій специфічний спосіб його концептуалізації. Іншими словами, в основу кожної конкретної мови покладена особлива модель, або картина світу, і мовець повинен організовувати зміст висловлювання відповідно до цієї моделі. Таким чином, МКС у кожній мові є неповторною, своєрідною, самобутньою і визначається національною специфікою – соціальними, культурними, психологічними, духовними особливостями народу, його традиціями.

Проте зауважимо, що без загальної концептуальної картини світу як всеохоплюючого образу буття неможливе людське спілкування і взаєморозуміння, функціонування суспільства як біосоціального угруповання. Тобто з огляду на універсальність механізмів пізнавальної діяльності людини, спільність людського мислення, єдність природи в цілому, а також завдяки інтеграції та трансляції людського досвіду стає можливою “концептуальна єдність людства”.

Таким чином, світ є єдиним для всіх, хоча мовне подання світу може бути неповним або неточним, бо, по-перше, таким є спосіб відтворення, по-друге, людина може не знати світ як індивід, а по-третє, людина може не знати світ як представник певного соціуму. Останні два твердження показують, що мовне мислення відображає рівень знань людини про світ як індивіда та рівень знань людини про світ як представника певної спільноти.

Концептуальна і мовна картини світу вважаються нами результатом категоризуючої діяльності людини, а саме процесів *категоризації* та *концептуалізації*, на яких ми зупинимось детальніше.

Поняття про окремі об'єкти, властивості, події або стани об'єднуються у свідомості звичайно у класи – категорії, що становить основу процесу пізнання взагалі. Без процесу *категоризації* неможливий жоден акт пізнання, вона всюдишча і всеохоплююча. Як зазначає В. Н. Маскадиня, “універсальний принцип категоризації – це можливість отримувати максимум інформації при мінімальних когнітивних витратах” [11, с. 24]. Протилежний *категоризації* когнітивний процес кваліфікується як *концептуалізація*. Характеризуючись багатоканальністю й цілісністю отримання та переробки інформації, вона спрямована на виділення у свідомості суб'єкта пізнання мінімальних змістових одиниць досвіду, які піддаються омовленню. Додамо, що *концептуалізація* є частиною всієї системи знання, яка розглядається в діаді “людина – світ”.

М. М. Полюжин вважає, що *концептуалізація* – це окремі когнітивні процеси, що проходять у часі, за допомогою яких слухач або читач, виходячи з експліцитно вираженої текстової інформації, власної ментальної репрезентації і враховуючи відповідний контекст, конструює нову (ментальну) семантичну репрезентацію інформації [12, с. 7]. Ми розглядаємо *концептуалізацію* як членування потоку інформації про дійсність на концепти та відношення, що їх пов'язують, як багатоетапний процес, який починається з накладання на інформаційний потік символічного формату, далі формату зразків, схем тощо, і виявляє при цьому типові та випадкові якості об'єктів.

Деякі вчені вважають, що *категоризація* передує *концептуалізації* [13]. Зазначену точку зору поділяє О.С. Кубрякова. Вона наголошує, що у когнітивній літературі часто висувається питання про те, чи організуються категорії навколо вже сформованих концептів, чи, навпаки, самі концепти можуть з'явитися як результат рефлексії над сформованими категоріями і, особливо, роздумів над тим, яка загальна ідея або уявлення покладені в їх основу, а далі й осмислення таких ідей та уявлень у вигляді особливих концептів. На її думку, цілком імовірно, що на сьогодні переважає остання точка зору: концепти складаються у процесах *категоризації* [10, с. 8].

Ми поділяємо точку зору О. С. Кубрякової і вважаємо, що *концептуалізація* і *категоризація* є різними видами класифікаційної діяльності людини. Перший націлений на виділення деяких мінімальних одиниць людського досвіду в їх ідеальному змістовному уявленні, другий – на об'єднання одиниць, які виявляють подібність у тому чи іншому відношенні або характеризуються як тотожні, у більшій розряді.

Як зауважують науковці, для процесів *категоризації* та *концептуалізації*, а також для утворення концептуальної і мовної картин світу, необхідно припустити існування деяких вихідних або первинних концептів, з яких потім розвиваються всі інші [14, с. 102]. Такі найпростіші бутеві концептуальні структури (у невеликій їх кількості) – *архетипи* колективної свідомості, універсальні для всього людства – входять до біопроеграми людини, тобто є вродженими, а отже, такими, що передують мові й незалежні від неї. Іншими словами, під *архетипом* розуміють універсальні моделі, що впливають з колективного підсвідомого, спільного для всього людства, або тенденцію до утворення уявлень, які можуть значно коливатися в деталях, не втрачаючи при цьому базової схеми.

Дослідники розглядають *архетипи* як основу інформаційно-орієнтаційних механізмів психіки окремого індивіда [15, с. 44] і залучають їх для пошуку ментальних першооснов. Інтерпретація *архетипів* як природжених ідей або загадок, які змушують людей певним чином сприймати, переживати та реагувати на події [16, с. 200], репрезентує їх як неподільні структури, не сприяючи виявленню їхніх витоків.

Сучасна наука не має єдиного переліку *архетипів*: уважають, що їхня кількість у колективному підсвідомому може бути необмеженою. Унаслідок аналізу праць К.Юнга вчені виділили такі основні *архетипи*: мати, дитина, герой, мудрець, божество Сонця, шахрай, Бог і смерть, персона (публічне обличчя особи, яке вона проявляє при взаємодії з іншими людьми), аніма (внутрішній образ жінки в чоловікові, його підсвідома жіноча сторона), анімус (внутрішній образ чоловіка в жінці, її підсвідома чоловіча сторона) й самість (ядро особистості) [16, с. 201].

Наведені *архетипи* мають складну структуру й, на нашу думку, формуються внаслідок взаємодії більш елементарних концептів, а тому можуть бути розкладені на простіші елементи, які пояснюють їхню

значення й використання як одиниць колективного підсвідомого. Так, архетипи Бог і смерть співвідносяться з протилежними точками відліку *вертикалі*. Бога пов'язують із верхніми рівнями ієрархії буття, яка відображає людські цінності, а смерть пояснюють за допомогою метафори *униз* [17, с. 397]. Названі трансформації свідчать про перцептивну основу зазначених *архетипів*.

Деякі дослідники зараховують до *архетипів* такі елементарні поняття, як “дитинство”, “юність”, “молодість”, “зрілість”, “пори року” [15, с. 44], які ґрунтуються на гештальті *цикл*, а також більш складні ідеї вічного учня, героїзованого злочинця, об'єктивно-речової детермінації буття, обрядності й імітативності, вічного повернення тощо, які теж проявляють зв'язок із більш елементарними орієнтирами. Наприклад, архетип вічного повернення ґрунтується на гештальті *цикл*, через нього взаємодіючи з ритмами буття, що свідчить про неелементарність *архетипів* і їхній зв'язок із перцептивними процесами *концептуалізації* світу.

Аналізуючи вищезазначене, робимо висновок, що концептуальна і мовна картини світу є динамічними феноменами, які знаходяться у процесі безперервної зміни, доповнення та уточнення. На нашу думку, причина постійної динаміки концептуальної та мовної картин світу полягає у безкінечності буття та незавершеності процесів пізнання. Проте слід додати, що зміни фіксуються перш за все в концептуальній картині світу, а потім у мовній, тобто ККС є більш динамічною, ніж МКС. Тому у взаємодії концептуальної та мовної картин світу саме першій належить роль імпульсу.

У зв'язку з тим, що інформація про світ невпинно накопичується, ККС і МКС постійно ускладнюються, у тому числі й у результаті розвитку інформаційних технологій. Глобалізація й універсалізація, створення комп'ютера, що перетворився на комунікативний фактор, супроводжуються технологізацією комунікативного простору і здатні істотно змінити ККС та МКС у новому столітті.

THE WORLD PICTURES AS THE BASIC NOTIONS OF COGNITIVE-DISCURSIVE LINGUISTIC PARADIGM

N.V. Tatsenko

The paper examines the specific character of conceptual and language world pictures of linguistic culture. The definitions of conceptual and language world pictures as the results of people's categorizing activity are given, their interrelationship is established. The processes of categorization and conceptualization as universal cognition acts are distinguished. Archetypes as primary concepts necessary for the creation of conceptual and language world pictures are analyzed.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Дозвілля-К, 2006. – 716 с.
2. Постовалова Е. И. Картина мира в жизнедеятельности человека / Е. И. Постовалова // Роль человеческого фактора в языке : Язык и картина мира. – М.: Наука, 1988. – С. 8–69.
3. Пищальникова В. А. Концептуальная система индивида как поле интерпретации смысла художественного текста / В. А. Пищальникова // Язык. Человек. Картина мира : материалы Всесоюз. науч. конф. – Омск. гос. ун-т, 2000. – Ч 1. – С. 45–51.
4. Jackendoff R. Semantics and Cognition (Current studies in linguistic series; 8) / R. Jackendoff. – Cambridge, (Mass): The MIT Press, 1995. – 283 p.
5. Попова З. Д. Очерки по когнитивной лингвистике / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – Воронеж: Истоки, 2002. – 192 с.
6. Маслова В. А. Лингвокультурология / В. А. Маслова. – М.: Издательский центр “Академия”, 2001. – 208 с.

7. Воркачев С. Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт : становление антропоцентрической парадигмы в языкознании / С. Г. Воркачев // Филологические науки. – 2001. – № 1. – С. 64–72.
8. Апресян Ю. Д. О языке толкований и семантических примитивах / Ю. Д. Апресян // Изв. РАН. – 1994. – №4. – С. 466–484. – (Серия “Литература и язык” ; Т. 53).
9. Кубрякова Е. С. Части речи с когнитивной точки зрения / Е. С. Кубрякова. – М. : Ин-т языкознания РАН, 1997. – 327 с.
10. Кубрякова Е. С. О современном понимании термина “концепт” в лингвистике и культурологии / Е. С. Кубрякова // Reality, Language and Mind : An International Book of Research Reports / Ed. by T.A. Fesenko, B. Stefanik, M. Press. – Tambov University Press, 2002. – Iss. 2. – С. 2–13.
11. Маскадыня В. Н. Психолингвистическая трактовка категоризации как способа идентификации значения слова индивидом / В. Н. Маскадыня // Психолингвистические исследования значения слова и понимания текста: межвузовский сборник научных трудов. – Калинин, 1988. – С. 22–26.
12. Полюжин М. М. Основные положения когнитивной грамматики как особого типа описания языка / М. М. Полюжин // К юбилею ученого: сб. науч. трудов, посвященный юбилею доктора филологических наук, профессора, главного научного сотрудника лаборатории теории теоретического языкознания РАН Елены Самойловны Кубряковой. – М. : МГПУ, 1997. – С. 91–97.
13. Lakoff G. Women, fire and dangerous things : What categories reveal about the mind / G. Lakoff. – Chicago, L. : The University of Chicago Press, 1987. – 750 p.
14. Павилёнис Р. И. Проблема смысла / Р. И. Павилёнис. – М. : Мысль, 1983. – 285 с.
15. Донченко О. Архетипи соціального життя і політика / О. Донченко, Ю. Романенко. – К.: Либідь, 2001. – 334 с.
16. Хьел Л. Теории личности / Л. Хьел, Д. Зиглер. – СПб. : Питер, 1997. – 608 с.
17. Лакофф Дж. Метафоры, которыми мы живем / Дж. Лакофф, М. Джонсон; [пер. с англ.] // Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990. – С. 387–415.

Надійшла до редакції 16 листопада 2009 р.